

DIEDERICK WILDEMAN

‘Het afloopen van een schip’ door Reinier Nooms

Omstreeks 1650 verscheen in Amsterdam een prentserie onder de titel: Verscheyde Schepen en Gesichten van Amsterdam.¹ De titelprent vermeldt dat het hier gaat om etsen die ‘naer ’t leven afgetekent en opt Cooper zijn gebracht door Reinier Nooms, alijas zeeman’. Het is gezien het alias van de schilder en graveur Reinier Nooms (ca. 1623-1664) niet verbazingwekkend dat schepen en havens in zijn werk overheersen. De levendige prenten geven – voor zover controleerbaar – een nauwkeurige topografische weergave van Amsterdam in het midden van de zeventiende eeuw.

IN DEZE SERIE bevindt zich een prent van de tewaterlating van een schip: ‘Het afloopen van een schip’. Op deze ets is volgens standaardwerken en omschrijving in belangrijke collecties de tewaterlating van een Oost-Indiëvaarder op de Peperwerf van de VOC in het oostelijk deel van de Amsterdamse haven te zien.² De afbeelding wordt veel gebruikt als illustratie bij de nimmer aflatende stroom van publicaties over de VOC. Het grote gebouw op de ets wordt daarbij geïdentificeerd als een van de pakhuizen die de Compagnie op het eiland Rapenburg bezat. De bedoelde gebouwen staan nog steeds aan de Prins Hendrikkade; aan de oostkant ervan loopt de weg naar de IJtunnel.³

1 ‘Het afloopen van een schip’, de tewaterlating van een schip in het IJ, ca. 1650. Reinier Nooms, ets, 134 x 248 mm. Stadsarchief Amsterdam, Collectie Atlas Splitgerber.

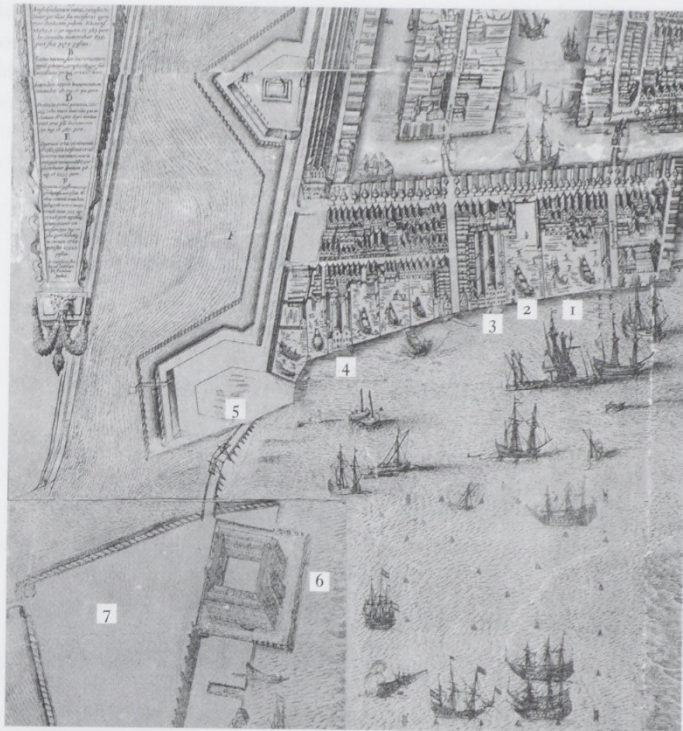
2 L. W. R. Wenckebach, De pakhuizen van de VOC op Prins Hendrikkade 176, 1906. Lijncliché, 119 x 130 mm. Stadsarchief Amsterdam.

HET 'AFLOOPEN VAN EEN SCHIP' OP DE VOC-WERF? Vanaf de jaren zestig van de zeventiende eeuw tot de opheffing van de VOC in 1799 bevond de Amsterdamse VOC-werf zich op het grote complex op Oostenburg. Vóór die tijd bouwde de kamer Amsterdam van de compagnie haar eigen schepen op De Peperwerf, gelegen aan de IJ-oever, ongeveer in het midden van het eiland Rapenburg. Dit eiland werd aangelegd in de jaren 1591-96 als onderdeel van de oostelijke stadsuitbreiding.⁴ Vermoedelijk werd de werf al door een van de voorlopers van de VOC, de Oude Compagnie, gebruikt. Deze diende in 1599 een verzoek in om op Rapenburg een werf te mogen inrichten. Het staat in ieder geval vast dat de VOC vanaf 1608 een werf op deze plek had.⁵ De plaats is duidelijk aangegeven op de plattegrond van Amsterdam van Balthasar Florisz van Berckenrode uit 1657.

Een vergelijking van de plaats waar het schip op de prent van Nooms 'afloopt' met de plek waar de Peperwerf en de pakhuizen zich bevonden, levert stof voor de volgende overwegingen. In de eerste plaats bezat de VOC in de tijd van Nooms niet één groot pakhuys, maar de twee huidige, aanpalende pakhuizen. Wat ook opvalt, is dat de VOC-werf op de kaart van Balthasar Florisz aan de andere kant – de westkant – van de pakhuizen ligt. Het schip loopt bovendien schuin voorlangs de huizen te water en links op de prent is een doorkijk in de verte. Dat is met het rechte, gesloten front van huizen en werf op de plaats van de Peperwerf niet mogelijk. Deze afwijkingen van de zeventiende-eeuwse werkelijkheid zouden de prent daarmee tot een uitzondering

3. Het eiland Rapenburg en omgeving. Detail uit: Balthasar Florisz van Berckenrode, *'Amstelodamum Emporium Hollandiae [...]'*, 1657. Stadsarchief Amsterdam.

1. Admiraliteitswerf (tot 1654);
2. Peperwerf (VOC-werf tot ca. 1662);
3. VOC-pakhuizen;
4. WIC-pakhuis;
5. Rijsenhoofd;
6. 's Lands Zeemagazijn;
7. Kattenburg.

in de serie maken. Nooms zou alleen bij deze afbeelding de artistieke vrijheid hebben genomen de afbeelding aan te passen aan de eisen van een fraaie compositie.

Na even zoeken blijkt dat er een plek is die beter past bij de afbeelding, namelijk aan het oostelijk eind van het eiland Rapenburg bij het bolwerk het Rijsenhoofd. Op nagenoeg iedere zeventiende-eeuwse kaart is op het bolwerk een scheepswerf afgebeeld. Bij een tewaterlating liepen de schepen daar voor de gebouwen van het Rapenburg langs. Ook het grote pakhuis op de prent is dan te identificeren.

Sinds 1626 had de West-Indische Compagnie een terrein op Rapenburg, dichtbij het Rijsenhoofd, waarop in het tweede kwart van de eeuw een pakhuis was gebouwd. Van dit gebouw is een aantal zeventiende- en achttiende-eeuwse afbeeldingen bekend. Als we de vorm van de gevel, de verdeling van de laaddeuren, de ramen, de twee hijsbalken, en de gevelversiering vergelijken is de overeenkomst met de afbeelding van Nooms evident.⁶

Dit gebouw heeft nog lang bestaan, maar niet als pakhuis. In 1654 werd het als werkhuis voor bedelaars in gebruik genomen; tot in de achttiende eeuw stond het bekend als het 'Willige Rasphuis'. Het stond op de plek van de huidige Prins Hendrikkade 189, hoek Schippersgracht. In 1785 vestigde de Kweekschool voor de Zeevaart zich in het gebouw. Het werd in 1878 gesloopt en de school kreeg een nieuw gebouw op dezelfde plek.⁷ Op het eerste gezicht lijkt er voor het gebouw een kraan te staan, en in dat geval zou het nog als pak-

4 De stadswal van Amsterdam tussen de Sint-Anthonispoort en het IJ, met het oostelijk deel van de haven en het eiland Rapenburg. Detail uit: Joan Blaeu, *Amstelodami Celeberrimi Hollandiae Emporii Delineatio Nova*, 1649. Collectie Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam.

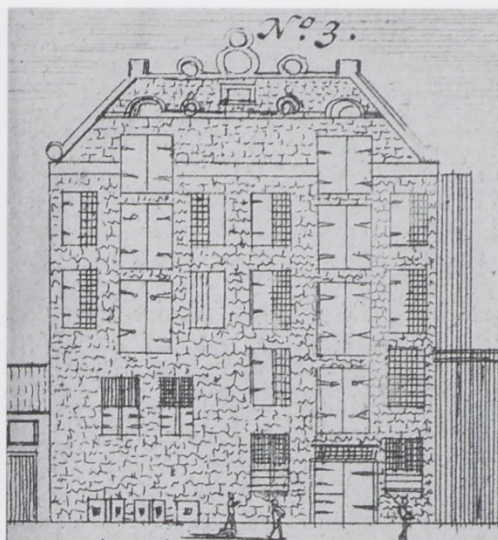
5 Het oostelijk gedeelte van de Amsterdamse haven. Links de in 1642-1643 verlengde stadswal, waarop vanaf 1654 het eiland Kattenburg werd aangelegd. Detail uit: Jacob Saverij, *Profiel van Amsterdam vanaf het IJ*, 1647. Stadsarchief Amsterdam.

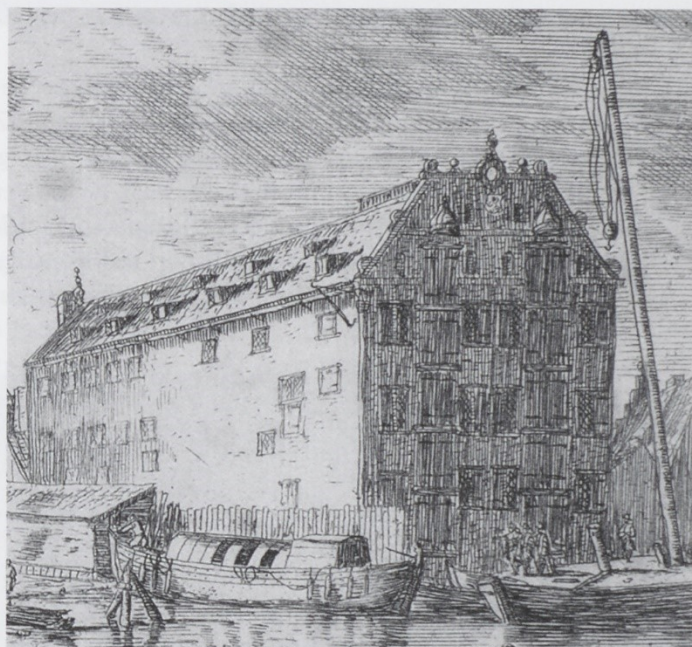
huis in gebruik zijn. Maar bij nauwkeurige bestudering blijkt de mast met het blok bij een zogenaamde 'onderlegger' te behoren. Dit is een platte schuit die diende als ondersteuning voor gekrengde (scheefgetrokken) grote zeegaande schepen waarvan de scheepshuid werd gerepareerd of schoongemaakt.

Ook de kleinere elementen op de prent kloppen met deze locatie. Er loopt een water tussen de groep toeschouwers op de voorgrond en de helling waarvan het schip te water loopt. In september 1641 besloot de vroedschap van

6 Het Willige Rasphuis, afbeelding in: *Gebouwen en Gezichten en Oudheden der Stad Amsterdam*, Haarlem 1744. Collectie Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam.

7 Het pakhuis van de West-Indische Compagnie op Rapenburg, vanaf 1654 het Willige Rasphuis. Detail van afb. 1.

Amsterdam om ter verbetering van de verdediging van de stad twee nieuwe bolwerken in het IJ aan te leggen. Tussen dit nieuwe walstuk en het Rijsenhoofd bevond zich water. In 1648 werd besloten hier een vaart te maken en die door te trekken naar de Sint-Antonisdijk. Dit water kreeg spoedig zijn huidige naam: de Nieuwe Vaart. De situatie op de prent dateert dus van na 1641.⁸ Vanaf 1654 werd begonnen het walstuk te vergroten tot het latere eiland Kattenburg en een jaar later kreeg de Admiraliteit hier een groot stuk grond tot

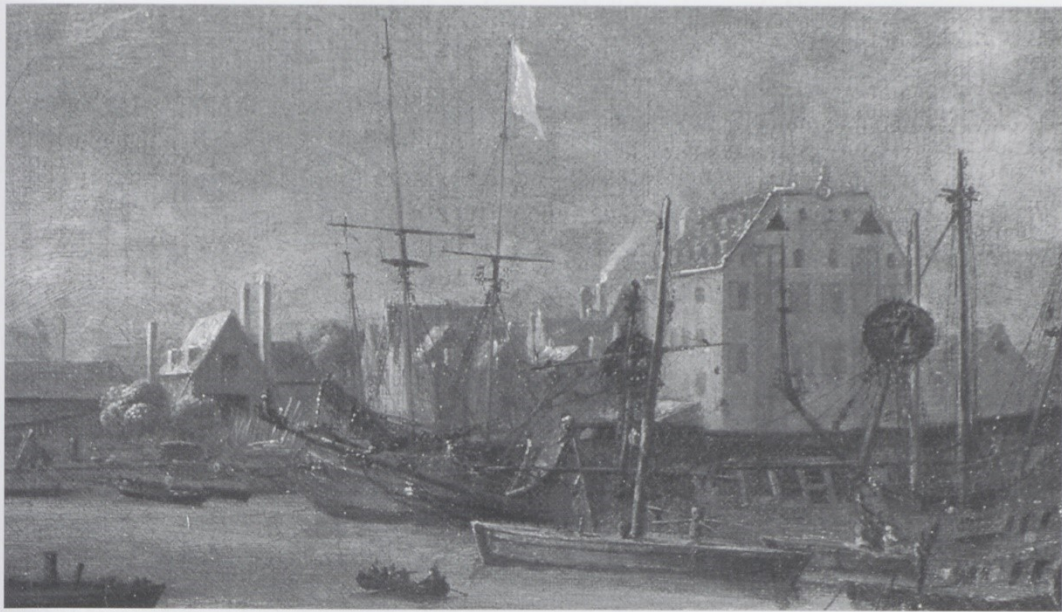
8 Doorkijkje naar de stadswal. Detail van afb. 1.

zijn beschikking. In 1656 werd op de plaats waar de toeschouwers staan, de hoek van het Kattenburgerplein, het grote 's Lands Zeemagazijn, nu het onderkomen van het Nederlands Scheepvaartmuseum, gebouwd.

Achter de spiegel van het schip zien we in de verte enige figuren op een hoge dijk lopen. Dat is de stadswal, een geliefde wandelplek in deze tijd. De gebouwen rechts van de wandelaars zullen op het eerstvolgende bolwerk staan. De molen aan de andere zijde zou men aan de Amstel kunnen zoeken, al lijkt dat

9 Het oostelijk gedeelte van de Amsterdamse haven, gezien naar het pakhuis van de West-Indische Compagnie op Rapenburg. Reinier Nooms, doek, 55,5 x 73,3 cm. Collectie Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam.

10 Het pakhuis van de West-Indische Compagnie op Rapenburg, vanaf 1654 het Willige Rasphuis. Detail van afb. 9.

wel wat ver weg. De vraag is hoe nauwkeurig Nooms in de weergave van deze kleine details is. De twee hoge palen met een driehoekige constructie in de top bijvoorbeeld zijn karakteristiek voor open lijnbanen (touwmakerijen) waarvan er vele te vinden waren langs de binnenkant van de stadswal. Maar op deze plek kunnen we ze op stadsplattegronden niet aanwijzen.

Nooms maakte naast de ets ook een schilderij van hetzelfde deel van de Amsterdamse haven, maar dan van een standpunt wat verder naar het noorden het IJ in.⁹ Op grond van het afgebeelde uitzicht lijken beide werken in dezelfde tijd te zijn vervaardigd. Het schilderij is een van een aantal havengezichten van zijn hand, die steeds een blik bieden vanaf het water van het IJ naar de stad. Het standpunt ligt nu beduidend hoger dan de roeischuitjes op het water, maar is ongeveer gelijk aan de achterbouw (het kampanjedek) van de twee schepen links. Daarachter steekt de romp en het wiekenstel van de grutmolen op het Rijsenhoofd scherp af tegen een opening in het donkere wolkendek.¹⁰ Wat meer naar rechts is het silhouet van de bovenkruier op het bolwerk naast de Sint-Anthonispoort te zien. Van het pakhuis en de gebouwen op Rapenburg, die subtiel zijn uitgelicht, zien we duidelijk de oostelijke zijgevel, onder een wat scherpere hoek en vanaf een hoger punt dan op de prent, maar verder zeer overeenkomstig. Het watervlak vulde Nooms met allerhande reparatiewerkzaamheden aan schepen, soms uitgevoerd vanaf vloten, soms door de schepen scheef te leggen tegen 'onderleggers', zoals er rechts twee zijn te zien.

CONCLUSIE Al deze zaken bij elkaar maken duidelijk dat de prent niet de tewaterlating van een VOC-schip op de Peperwerf kan uitbeelden. Het lijkt dat bij de beschrijvers ervan de wens de vader van de gedachte is geweest. De tewaterlating van een forse koopvaarder in Amsterdam rond 1650 is snel tot een VOC-schip op de Compagnieswerf geworden. De prent van Reinier Nooms beeldt 'slechts' de tewaterlating uit van een willekeurig koopvaardijsschip op de werf gevestigd op het Rijsenhoofd. Met behulp van deze lokalisering bleek het tevens mogelijk een havengezicht van Nooms nauwkeuriger te beschrijven.

Diederick Wildeman is conservator zeevaarkunde & bibliotheekcollectie in het Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam.

- 1 Er is een facsimile-editie van deze serie in boekvorm: Reinier Nooms, *Versheyde Schepen en Gesichten van Amsterdam*, Amsterdam 1970.
- 2 Standaardwerken als J. de Scheemaker, *Hollstein's Dutch and Flemish Engravings and Woodcuts*, Rotterdam 2001, vol. 56, nr. 52, p. 174-175 en I. de Groot & R. Vorstman, *Zeilschepen. Prenten van de Nederlandse meesters van de zestiende tot negentiende eeuw*, Maarsen 1980, nr. 85 en bij in noot 1 genoemde facsimile van de prentserie. Dit geldt ook voor de omschrijving van de prent in collecties zoals van het Stadsarchief Amsterdam (SAA, zie: www.beeldbank.amsterdam.nl), het Rijksprentenkabinet (zie: www.rijksmuseum.nl/collectie) en het Nederlands Scheepvaartmuseum (zie www.maritiemdigitaal.nl) beide eveneens in Amsterdam (juni 2008).
- 3 Voor de geschiedenis van deze pakhuizen zie: J.C. Overvoorde, *De gebouwen van de Oost-Indische en van de West-Indische Compagnie in Nederland*, tevens *Oudheidkundig Jaarboek 8* (1928) nr. 1-2, p. 38-41 en R. van Gelder en L. Wagenaar, *Sporen van de Compagnie*, Amsterdam 1988, p. 72.
- 4 W.H.M. de Fremery, 'De opkomst van de Amsterdamse haven', *Jaarboek Amstelodamum* 22 (1925), p. 23-110: 92.
- 5 P. Gretler, 'De Peperwerf' in: R. Parthesius (red.), *Batavia. De herbouw van een Oostindië-vaarder*, Batavia Cahier 2, z. pl. 1990, p. 58-64: 59-61.
- 6 Tot dezelfde conclusie over het gebouw op de ets komt: M. Révész-Alexander, *Die Alten Lagerhauser Amsterdams. Eine kunstgeschichtliche Studie* (2e dr.), Den Haag 1954, p. 57-58.
- 7 J.C. Overvoorde, *De gebouwen*, p. 154-156 en J.M.C. Warnsinck, *De Kweekschool voor de Zeevaart en de Stuurmanskunst 1785-1935*, Amsterdam 1935 over het Willige Rasphuis p. 27-31, afbeeldingen 28 en 293; over de sloop van het oude pakhuis en de bouw van het nieuwe, nog bestaande gebouw, p. 292-300.
- 8 J.L. Meijer, 'De oostelijke eilanden. Nieuw licht op de wordingsgeschiedenis, 1633-1663', *Ons Amsterdam* 41 (1989), p. 36-41.
- 9 Collectie Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam; inv.nr. A.0076(01), zie www.maritiemdigitaal.nl (juni 2008). De beschrijving van dit schilderij gaf de locatie aan als: 'de Buitenkant te Amsterdam, gezien vanaf het IJ, met de oude werf en het pakhuis van de VOC'. De Buitenkant was een aanduiding voor de IJ-kant van het Waals-Eiland en Rapenburg.
- 10 Zie voor deze molen en omgeving: B. Bakker e.a., *Het landschap van Rembrandt, Wandelingen in en om Amsterdam, Bussum/Amsterdam/Parijs 1998*, p. 182-183 en 209-212. In 1661, toen men bezig was met de vierde stadsvergroting, stond de molen nog op deze plaats; SAA, toegangsnr. 5039, inv.nr. 217, d.d. 2-4-1661.